

Hussein Evin

Lajta n innen**A magyar filmarchívum létrejöttének
viszontagságai a kezdetektől az önálló
intézményig, 1959-ig**

„De hogy várhatunk megértő, felülemelkedő, tárgyilagos hozzáállást, amikor a »hozzáállók« maguk sem tudják, hogy mi az, amihez hozzáállnak? Ennek az *Emlékiratnak* az a célja, hogy a Filmarchívum négyéves fennállása alkalmából végre mindenki – érdekelt és nem érdekelt – megértse, hogy néhány lelkes idealista mit akar, miért harcol, és hogyan szeretnék a Filmarchívum kialakulását és fejlődését a jövőben látni.”¹ – az idézet Lajta Andornak *A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata* című kéziratából származik, amit Lajta 1953 októberében írt, négy évvel azelőtt, hogy Magyarországon 1957-ben hivatalosan létrejött volna a Filmarchívum. Hogy hogyan lehet olyasvalaminek emlékirata, ami hivatalosan még létre sem jött, és hogy milyen hosszú és viszontagságos út, milyen előzmények és kezdeményezések vezettek ahhoz, hogy hazánkban a filmmegőrzés ügye intézményi háttérrel és rangot kapjon, ehhez próbál jelen írás támpontokat adni, néhány érdekes és manapság talán kevésbé ismert forrás és adat felelevenítésével. Az írás nem hosszú kutatás végén, hanem annak elején készült, ezért a teljességre törekvés látszatát is elkerülve, csak néhány fontos csomópontra világít rá. Célja az, hogy felkeltse az érdeklődést, és így a jövőben minél többen és részletesebben foglalkozzanak a magyar filmarchívum történetével.

Korai kezdeményezések

1908-ban, a *Mozgófénykép Híradó* című lap második lapszámában merült fel először írásban, hogy „az utókor számára gondosan meg kellene őrizni azokat a felvételeket, amelyek kortörténeti vagy történelmi vonatkozásúak, mert a történelmi hűséget semmi sem pótolhatja jobban, mint a mozi”.² Fővárosi filmmúzeum létesítése ügyében az első előterjesztést Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1913. június 4-i ülésén adta be Magyar Miklós bizottsági tag. Ebben az évben az Urániában még műsoron volt *A táncz* (Zsitkovszky Béla, 1901), az első megrendezett filmfelvételeket tartalmazó összeállítás. „Az indítványozó ilyen múzeumnak a létesítését nemcsak történelmi, kultúrtörténeti okokból tartja szükségesnek, hanem főleg pedagógiai és gazdasági szempontból is. Gazdasági szempontból azért, hogy külföldön megismerjék a várost, annak fürdőintézményeit és az ország szépségeit; pedagógiai szempontból pedig azért, hogy a jövő generáció gyermekei ezekben a múzeumokban ismerjék meg az emberiség fejlődését.”³

Az anyagi források előteremtésének rögvest körvonalazódó nehézsége mellett azonban abban sem volt konszenzus, hogy mit is kellene pontosan összegyűjtenie ennek az új intézménynek: vajon minden dokumentumfilmfelvételt vagy esetleg csak a fővárosról készült felvételeket? Mivel az első többtekerces, már művészi szándékkal

1 Lajta Andor: *A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata – eddigi munkásságáról, eredményeiről és a jövő feladatairól*. 1953. október 1. p. 17. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Ké 187/25)

2 *Mozgófénykép Híradó*, 1908. május 01. – idézi Molnár István: *Filmgyűjtemény–filmtár*. In: Szabó György (ed.): *Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1957–1982*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1982. p. 90.

3 Ism.: Két indítvány. *Pesti Hírlap*, 1913. június 04. p. 10.

készült „drámai műfilmet”, a *Ma és holnapot* (Kertész Mihály, 1912) és vele szinte egy időben a *Nővéreket* (ifj. Uher Ödön, 1912) alig egy évvel korábban, 1912 októberében mutatták be, akkoriban „játékfilmkincsről” még nem lehetett beszélni. Ez a folyamat a tízes évek közepére gyorsult fel, hogy 1916–1918 között érje el csúcspontját a magyar film első aranykorában, melynek fontos darabjai mára döntő részben sajnos elvesztek. A hangosfilm megjelenésével ugyanis a némafilm divatjamúlt, művészi értéket nem képviselő, viszont alapanyagának sokrétű újrafelhasználhatósága miatt komoly anyagi értéket képviselő nyersanyagká silányult.

A filmgyárak, filmforgalmazó cégek raktárai persze sokszor mintegy archívumként is működtek, élükön az 1924 februárjától a heti magyar híradókat gyártó Magyar Film Iroda Könyves Kálmán körúti telepén levő híradóarchívummal.⁴ De a magánfilmraktárak közül rengeteg kigyulladt, megsemmisült, gyűjteményüket széthordták, ellopták, vagy hagyták elenyészni – mint ahogy az történt például a harmincas években Magyarország egykor egyik legnagyobb alaptókéjű és a legjelentősebb művészi központjának tekinthető paraszti Star Filmgyár esetében is.

Az első világháború veszteségei, Trianon, a húszas évek depressziója, mélyrepülése és gazdasági válságai egyre kevésbé kedveztek egy filmarchívum létrehozásának; és bár újra meg újra felmerült az ügy, s vele együtt a politikai, kulturális, társadalmi szempontból érdekes felvételek összegyűjtésének szükségessége, Magyar Miklós (1879–1965) fővárosi törvényhatósági bizottsági tag az első indítványa benyújtása után huszonhat évvel, 1939-ben még mindig azt az indítványt kénytelen beterjeszteni, hogy: „a főváros külföldi mintára állítsa fel a filmmúzeumot, amely megőrizné a város és az ország érdekében nagy jelentőségű, történelmi események filmjeit. Különösen mióta hangosfilm is van, valóságos élő történelmet lehetne összegyűjteni a híradók anyagából.”⁵ És ugyan az indítványt tetszéssel fogadta a közgyűlés, valamint az

akkori polgármester, Szendy Károly is mellállt, a második világháború kitörése miatt az érdemi intézkedések elmaradtak, sőt további hosszú évekre odázták el a kérdés megoldását.

Itt érdemes egy pillantást vetni Európa és a régió más országaiban a filmarchívumok és a filmmegőrzés ügyében tett erőfeszítésekre, hogy ezáltal tágabb összefüggésben is láthassuk a magyar helyzetet: az első modern filmarchívumot 1933-ban Stockholmban alapították meg (Svenska Filmsamfundet). Ezt követte 1934-ben a berlini Reichsfilmarchiv, 1935-ben a londoni National Film Library, a Museum of Modern Art részeként a New York-i Film Library és az olasz Mario Ferrari Collection, amelyből a későbbi Cineteca Italiana kialakult. Henri Langlois megszállott filmgyűjtő 1936-ban tette le a Cinémathèque française alapjait;⁶ Kelet-Közép-Európában 1943-ban elsőként a cseh filmarchívum jött létre, majd sorban a jugoszláv (1949), a lengyel (1955), illetve a román (1957).

Balázs Béla és a Filmtudományi Intézet (1948–1949)

1945 áprilisában Szóts István *Röpiratának* egyik markáns pontja volt egy olyan filmakadémia létrehozása, amelynek Szóts elképzelése szerint szerves részét képezte volna egy filmtéka is, ahol „némafilmektől a legújabb filmalkotásokig rendelkezésre állnak és vetíthetők a filmek”.⁷

Balázs Béla, a nemzetközi szaktekintéllyel rendelkező, elismert filmesztéta s mellette hithű kommunista az emigrációból való hazatérése után szinte azonnal, 1946-ban kezdeményezte egy Filmtudományi Intézet létrehozását, amely feltételezhetően még abban az évben létre is jött, de ez első körben valószínűleg csak a Színművészeti Főiskola filmtanszakát jelentette. A Balázs Bélához köthető Filmtudományi Intézet operatív felállítása biztosan csak 1948-ra következett be. Igaz, rendkívül szerény hatáskörrel és

4 Ism.: Tizenöt év magyar történelem filmen. *Magyar Film*, I. évf. 2. szám. 1939. február 25. „Annak a filmtárnak az értéke, amelyben a híradófelvételek negatívjait és egy-két pozitív másolatát gondosan elraktározzák, állandóan nő. Ha a tizenöt év alatt kiadott híradó anyagához hozzászámítjuk még a korábbi években szórványosan megjelent riportfilmek legértékesebbjeinek megőrzött negatívjait, akkor az utolsó békeévektől napjainkig fennmaradt felvételek rendkívül értékes történelmi filmmúzeumot alkotnak.”

5 Ism.: Magyar Filmmúzeumot! *Magyar Film*, I. évf. 19. sz. 1939. június 24. p. 15.

6 <https://www.fiafnet.org/pages/History/FIAF-Timeline.html> (utolsó letöltés: 2023. 11. 04.)

7 Szóts István: *Röpirat a magyar filmművészet ügyében*. Budapest: Magyar Filmintézet, 1989. p. 22.

anyagi eszközökkel: az Országos Magyar Színművészeti Főiskola égisze alatt, élén Balázs Bélával, aki 1948 elején két tömör oldalon fogalmazta meg az intézmény tervezett alapelveit.⁸ A tervezett kutatási területek felvázolása, egy könyvtár és folyóirattár létrehozása mellett legfontosabb feladatul egy „filmtéka” (régii filmek gyűjteménye) alapítását és gyarapítását nevezte meg. S bár sokszor halljuk, hogy lám, bizonyos szempontból már Balázs Béla is filmarchívum létrehozását szorgalmazta, ez így minden bizonynyal nem igaz.

A Magyar Filmtudományi Intézet feladata és általános munkaterve, illetve a hozzá csatolt A Filmtudományi Intézet Részletes Munkaterve című, 1949 februárjára datálható dokumentum ugyanis hat oldalon tárgyalja az intézmény feladatait: „A Filmtudományi Intézet feladata tehát elsősorban a népszerű propaganda. Feladata széles közönségneveléshez szükséges ideológiai és esztétikai tudományos anyag, valamint a pedagógiai módszerek előkészítése.” Továbbá ezek a feladatok: „három főcsoportra oszlanak. Elméleti alapot teremteni 1. a közönségnevelés, 2. a szakoktatás, 3. a tudományos kutatás számára. A negyedik csoportba foglaljuk egybe azoknak az intézményeknek és kiadványoknak a megszervezését, amelyek valamennyi csoport és osztály munkáját szolgálni hivatottak: filmtudományi könyvtár, filmfotótár, kinotéka, folyóiratok, rendszeres kiadványok, filmmúzeum, eleven arcképek archívuma.”⁹ Eszerint a kinotéka csupán egy „segédintézmény”;

a népszerűvelés, tudományos kutatás mellett csak az oktatást, ismeretterjesztést segítő másodlagos tevékenység, nem a filmmegőrzés letéteményes részlege. Szintén e másodlagosságot támasztja alá, hogy 1949-ben a Balázs által létrehozott filmtékában állítólag hatvankét, részben külföldi, részben magyar kópia volt,¹⁰ ami összességében igen szerénynek mondható gyűjtemény, azaz az intézmény nem tekintette feladatának a szisztematikus filmmegőrzést. Ezt erősíti az alábbi idézet is: „A Filmtudományi Intézet könyvtárát, folyóirattárát, s ami a legfontosabb, filmtékát szervez, vagyis klasszikus filmek vagy más okból értékes, érdekes és tanulságos filmek tárát. Ezekből nyilvános, előadásokkal magyarázott bemutatósorozatokot rendez.”¹¹

A Dohány utcában néhány könyvraktárszerű szobában¹² indult a Filmtudományi Intézet Balázson kívül csupán két munkatárssal: Kertész Pál filmrendezővel és a még főiskolás Révész Györggyel. Balázs Bélának hiába voltak azonban nagyívű tervei a filmes szakoktatás megszervezéséről, a közönségnevelésről és a tudományos kutatás alapelveinek lefektetéséről, illetve a filmtéka létrehozásáról, a feladat mellé látványosan nem kapott sem erőforrást, sem valódi mozgásteret. Legendásan rossz, rivalizáló viszonya volt a főiskola akkori vezetőjével, Hont Ferencsel (1907–1979), aki ahol tudta, gáncsolta, parkoltatta¹³ Balázs terveit, aki kinevezése után néhány hónappal ott tartott, hogy bedobja a törölközőt, és lemond.¹⁴ Ráadásul Balázs Béla művészi tanácsadója volt Szóts István

8 Balázs Béla: *A Filmtudományi Intézet kutatási területei és munkaköre*. Budapest, 1948. Kézirat. A dokumentum eredetije a 2000-es évek környékén állítólag még megvolt a Filmarchívumban, jelenleg kallódik.

9 Balázs Béla: *A Filmtudományi Intézet feladata és általános munkaterve. A Filmtudományi Intézet Részletes Munkaterve*. 1949. február. Kézirat. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Tárnok János-hagyaték, 24. doboz)

10 Karcsei Kulcsár István: Két álmódó: In: Szabó György (ed.) *Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957–1982*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1982. p. 32.

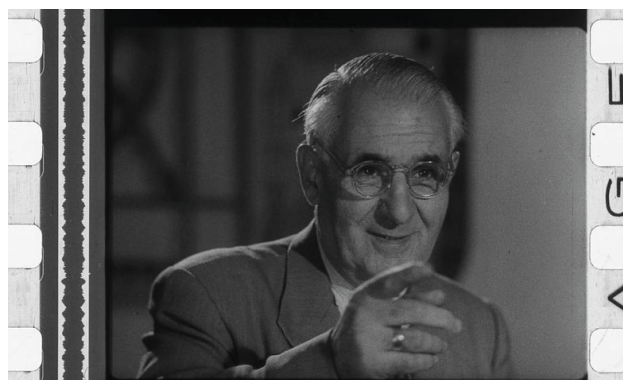
11 Balázs Béla: *A Magyar Filmtudományi Intézet hivatása*. [Budapest], [s.d.] Kézirat. p. 2. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Papp Sándor-hagyaték, 3. doboz.)

12 Az egykori Országos Színészegyesület Színészképző Iskolája, Budapest, VII. ker. Dohány u. 20.

13 „A Filmtudományi Intézet alakító ülésére írt meghívó levelem már hat hét óta fekszik Hont elvtárs irodájában lekáderezés és szétküldés végett. Nem történt semmi! A Filmtudományi Intézet számára odaadtam saját könyveimet, folyóiratanyagomat, fotóimat. Még azt se őrizték meg, széthordták. Nincs senki, aki felelős. Hont et. nem közli velem, ha valakit titkárnak tesz oda, teljhatalommal. Semmiféle ügyrend nincsen.” Balázs Béla levele Orbán Lászlónak (MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály) 1958. november 7. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, 415/5/4).

14 „... hogyha ezen az állapoton segíteni nem lehet, akkor kérem felmentésemet a Filmtudományi Intézet vezetése alól.” Balázs Béla levele Sala Sándorhoz, az Országos Filmhivatal elnökéhez, 1949. január 27. (Forrás: NFI-Szakkönyvtár, Tárnok János-hagyaték, 23. doboz/C 2 Filmpol. Biz. dosszié/ 1949. II. 2.)

**Lajta Andor (1891–1962) a 25 éves
a magyar hangosfilm (1956) című
kisfilm egy filmkockáján
(Székelyi Péter hagyatéka)**

Ének a búzamezőkről című, 1948-ban betiltott filmjének, ami után irigy és gáncoskodó támadások keresztüzébe került.

A Balázs Béla-féle Filmtudományi Intézet kézzelfogható eredményeihez leginkább két vékony brosúra megjelentetése köthető.¹⁵ Egy apró érdekesség, hogy a Szabadság című lap 1948. június 9-én hírt ad arról, hogy a megalakuló filmmúzeum első vásárlása a Teleki téren történt: száz forintért vették meg az 1905-ben készült *József és testvérei* című kisfilmet (harmincnégy méter). Sajnos a film az archívum jelenlegi gyűjteményében nem található meg. E veszteségnél azonban sokkal nagyobb jelentőségű, hogy Balázs Béla 1949 tavaszán váratlanul bekövetkező halálával együtt a Filmtudományi Intézet projektje és a filmtéka felállításának gondolata szintén hamvában holt.

Lajta Andor és a Magyar Híradó- és Dokumentumfilmgyár „archivárktára” (1949. december – 1952. október)

Aki a magyar filmkincs megmentésének 1949 decemberében valóban nekilátott immár nem az elmélet szintjén, hanem gyakorlatban is, az Lajta Andor (1891–1962) volt.

Lajta ekkor már ismert filmes szakíró, a Filmművészeti évkönyvsorozat (1920–1949) kiadó szerkesztője, az 1928–1938 között megjelenő *Filmkultúra* alapító főszerkesztője, számtalan filmes ismeretterjesztő munka, rádióadás, mozitörténeti kézirat tudós szerzője és fáradhatatlan szerkesztője.

Lajta 1949 nyarán felajánlotta az Országos Filmhivatal vezetésének, hogy havi átalány fejében vállalná, hogy bármilyen filmszakmai szellemi szolgáltatást kérnek is tőle, azt mintegy „szellemi házimunkaként” rövid időn belül összeállítja, megírja; annál is inkább, mivel a filmszakmai nemzeti vállalatok rendszeresen felkérték adatszolgáltatásra, különböző összeállítások készítésére, speciális kérdések részletes adatszerű kidolgozására.¹⁶ Felajánlása nyitott fülekre talált, s munkájára a Színház- és Filmművészeti Főiskola Filmtudományi Intézetének berkein belül „adatárói” minőségben kapott megbízást.¹⁷

A további fordulatokról érdemes egy hosszabb idézet magától Lajtától végigolvasni: „Balázs Béla életmunkája tehát nem valósult meg. Balázs Béla elment tőlünk, és vele együtt sírba szálltak azok a szép és gyönyörű tervek is. Néhány héttel később Révai Dezső, a Magyar Filmgyártó Vállalat vezérigazgatója kisebb küldöttség élén részt vett az 1949. évi Karlovy Vary-i filmfesztiválon. Ebből az alkalmából természetesen Prágában megtekintette az ottani

¹⁵ Balázs Béla: *Filmesztétikai gondolatok*. Budapest: Filmtudományi Intézet, 1948.; Pudovkin, Vsevolod: *A harmincéves szovjetfilm*. Budapest: Filmtudományi Intézet, 1949.

¹⁶ Lajta Andor levele Sala Sándorhoz, az Országos Filmhivatal elnökéhez, 1949. június 11. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Országos Filmhivatal, 5/3. doboz)

¹⁷ Komjáth István feljegyzése Sala Sándornak, az OFH elnökének, 1949. június 28. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Országos Filmhivatal, 5/3. doboz)

Kinematografický Muzeumot és Filmarchívumot, amely addigra már világhírnévre tett szert. Hazaérkezve Révai elhívta e sorok íróját, és megbízta a Magyar Filmarchívum megalapításával. Nem ment az mindjárt, hónapokig kellett várni a végleges »meghívásra«, amíg végül 1949. december 12-én e sorok íróját véglegesen szerződtették a Magyar Filmgyártó Vállalathoz azzal a kizárólagos megbízáttal, hogy fektesse le a magyar Filmarchívum alapjait. Nem volt Budapesten boldogabb és szerencsésebb ember, mint e sorok írója, amikor végre osztályrészül jutott az a lehetőség, hogy megteremtse a Magyar Filmarchívumot. Sajnos a gyakorlat más volt, mint az elmélet, mint a gyönyörű gondolat, terv. A Magyar Filmgyártó Vállalat Könyves Kálmán körüli telepének a filmgyár akkori főosztályának, a mai Híradó- és Dokumentumfilmgyárnak két átjárószobáját kijelölték a leendő »Filmarchívum« helyéül. Még raktárnak sem felelt meg, hát még »filmarchívumnak«. Tizennyolc éves, hasznavehetetlen úgynevezett »vágóasztalt« adtak a filmek megnézésére, archiválására. A baj az volt, hogy senki sem tudta, mi az az archívum, mik a céljai, mi a rendeltetése stb. Sem a vezetőség, de senki más sem volt tisztában a dolgokkal. Így e sorok írója teljesen magára hagyottan, teljesen saját elgondolásai alapján, füzetesírkákkal kezdte meg az alapvető munkát! Először a régi Magyar Film Iroda híradókat archiváltak (1924–1944), minden egyes híradót jeleneteire bontva és ezeket a jeleneteket egy úgynevezett alregiszteres regiszterbe jegyeztük fel. Amikor ezt az anyagot feldolgoztuk, sor került az első, háború alatti *Az Est-híradók*, majd az 1919-es *Vörös Filmriportok* szakszerű és részletes feldolgozására és összeállítására. Ennek a munkának a befejeztével folytatták a munkát a szemétből kiemelt és a kisraktárakban talált, »ismeretlen« – sokszor azonban nagy értékű – régi dokumentumfilmek feldolgozását.¹⁸

Ami a háború után egyáltalán megmaradt, ami nem pusztult el, amit nem küldtek tömegével selejtfilm-feldol-

gozó üzembe, amit nem csempészték illegálisan külföldre, amit nem semmisítettek meg tudatosan, vagy amit »takarékosági okokból« nem kezdtek el megcsonkítani, hogy így spórolják meg új felvételek készítését, az borzalmas összevisszaságban, dirib-darabokban hevert. Ebben az összevisszaságban próbált Lajta tematikus rendszert kialakítani, leltározni és archiválni, egy fő filmkezelő segítségével.¹⁹ Az ezt a folyamatot dokumentáló, sokszor zöld színű töltőtollal teleírt kockás füzetek közül szerencsére jó néhány megvan a Filmarchívum könyvtárában, de ennél nagyobb jelentőségű, hogy a Filmarchívum mindmáig a Lajta által kitalált, kifejlesztett úgynevezett archivjelzéseket, az ő nyilvántartási jelzeteit használja a dokumentum- és kisfilmek esetében.²⁰

Lajta ennél még sokkal cizelláltabb filmnyilvántartó és -archiváló rendszert szeretett volna kiépíteni, de ez komoly ellenállásba ütközött, mert az ott dolgozó raktárosok egyszerűen csak emelkedő számsorrendben szeretnék volna beszámolni, illetve filmcím szerint nyilvántartani a filmeket. „Nemcsak a raktárnokok, hanem a vállalatvezető és az egyik főosztályvezető is »kifakadt«, sőt írásban is »lefejtették megállapításait«, amely szerint »mi csak raktárnoki munkát végzünk, hagyjunk fel a szakmák szerinti jelzéssel, és ne essünk nagyzási mániába.«²¹ Azt is leírja, hogy épp e raktárosi szemlélet felülkerekedése miatt nevezeték az általa preferált »filmarchívum« helyett »archivraktárnak« a gyűjteménynek nem nevezhető filmállományt.

„Kegyetlen szellemi gyilkosság korszaka volt ez, és még 1950 tavaszán is rendeztek filmautodafét a Híradó- és Dokumentumfilmgyár udvarán, ahol a szó szoros értelmében sírgödöröt ástak a halálra ítélt filmeknek. A gödrökből felszálló filmfüst auschwitz-i és majdaneki, hajmeresztő [áthúzza, kézzel javítva] emlékeket keltett azokban, akik a HDF épületének ablakaiból fájó szívvel (sic!) nézték ezt a szörnyűséges filmmáglyahalált.²² Májig sem tudjuk pontosan, hogy ezeknek a filmmegsemmisítéseknek mi volt a motivációja.

18 Lajta Andor: *A magyar film története 1945-1955-ig*. VI. kötet., Budapest [1956?], p. 144–146. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Ké, 109/6)

19 Ez az egyetlen filmkezelő jelenlegi feltételezésem szerint Szarkáné volt. További adatai ismeretlenek. 1952. január 31-ig Lajta munkatársa volt Papp Pál, aki »ezt a munkakört [...] rosszindulatú fizetéscsökkenés és »megfúrás« következtében kénytelen volt otthagyni«. Lajta Andor: *A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata*. 1953. október 1. p. 7. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Ké, 187/25)

20 Lásd: IP (ipari), ME (mezőgazdasági), MŰV (művészeti), NÉ (néprajzi), TÁ (társadalmi), TÖ (történelmi), SP (sportfilmek) stb.

21 Lajta Andor: *A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata*. 1953. október 1. p. 7. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Ké, 187/25)

22 *ibid.* p. 6.

Az eredmény: Lajta négyezer doboznyi filmet archivált. A számadathoz azonban személyes benyomásait is hozzáfűzte: „Mennyivel más lett volna minden, és mennyire másképp alakult volna a magyar filmarchívum jelenlegi és jövőben helyzete, hogyha emberileg érthető és felfogható ügyszeretettel és jóakarattal találkoztam volna! [...] Három évig harcoltam a HDF-ben uralkodó szakszerűtlen, rosszakaratú és a tudomány elvével homlokegyenest álló állapotokkal és rendszerrel. Azok a kartársak, akik hozzám az »archívumba« bejártak (átjárószobából kihasított munkahely), nem egyszer idegsokkosan, ideggörcsökben fetrengve találtak, mert ennyi ostobaságot, gonosz tudatlanságot civilizált és épeszű ember nem viselhetett el.”²³

Lajta mindeközben több évtizedes filmes folyóirat- és könyvgyűjtő tevékenységét is folytatta, és filmes könyvsorozatot tervezett. Mint mindenben, ebben is maximalista volt, nem ismert megalkuvást. Már 1948-ban, 1951-ben, majd 1955-ben is előállt Magyar Filmkönyvtár címen futó ötvenkötetes (!) sorozatterv-kiadásával; a terv megvalósításáért éveken keresztül fáradhatatlanul, de hiába kilincselte.²⁴

„Filmarchívum” / Mafilm Archiv Osztály, Pasarét (1952. november – 1956 vége)

1952 nyarán a Népművelési Minisztérium javaslatára minisztertanácsi határozat döntött úgy, hogy a HDF-től a Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat játékfilmes területéhez teszi át a filmarchívumot, amely így a Mafilm pasaréti telepére,²⁵ az egykori Star filmgyár helyére került, ahol már nemcsak dokumentum- és híradófilmeket, hanem játékfilmeket is katalogizáltak, sőt a helyszín egy „archív célokra nem megfelelő primitívraktár”²⁶-ral is rendelkezett. „Miután ennek az intézménynek első költségvetése és az

igen csekély beruházási lehetősége és létszáma nem engedte meg az intézménynek önálló jellegét (az erre a célra alkalmas épület, raktár, könyvelési részleg hiánya stb. miatt), szervezileg valamely vállalathoz kellett csatolni. Így és ezért került ideiglenesen a Filmarchívum a Magyar Filmgyártó Vállalathoz mint osztály.”²⁷ Noha az újonnan létrejött „intézmény” pecsétjén „Filmarchívum, Bpest II., Pasaréti út 122.” szerepelt, ennek ellenére leginkább „Mafilm Archiv Osztály”-ként hivatkoztak rá – úgy tűnik, hogy a raktárközpontú szemlélettől a szavak szintjén is nagyon nehéz volt egy tágabb horizontú rendszer elnevezéséig eljutni.

A munkatársak létszáma hét fő volt, köztük egy vezetővel, két filmarchivátorral (akkori elnevezéssel lektor-dramaturg²⁸) és egy-egy fő raktárossal, adminisztrátorral, filmjavítóval, filmhordárral. A filmarchívum vezetője Pártos József (1899–1966) egykori mozi-üzemvezető lett, aki 1948. augusztus 27-től 1949 végéig a Mozgóképzemi Nemzeti Vállalat vezérigazgatójaként dolgozott. Lajta Andor mellett 1954-ig Kalotai Gábor mozi-üzemvezető (1903–1961), majd utána Renner Endre (1892–1958) felvételvező és Csonka Mária későbbi osztályvezető tartozott az archiváló munkatársak közé.²⁹ Akit még név szerint ismerünk a munkatársak közül: Aponyi Jánosné filmkezelő, Timár László raktáros. A HDF-ben már korábban archivált, háromezeröttszáz doboznyi anyag helyszüke miatt a HDF raktáraiban maradt, de elméletileg ez is a Filmarchívum állományához tartozott.

Pártos József 1954 őszén összefoglalta a Filmarchívum addigi működését, és vázolta terveit, jövőbeni javaslatait. Világossá tette, hogy az eltelt két év alatt sem a Minisztériumnak, sem pedig a Mafilmnek nem volt ideje ezzel az intézménnyel megfelelően foglalkozni, és kiemelte a „noha hiányos, mégis sokmillió méter hatalmas mozgóképkincs” szakmai felhasználás céljából való feldolgozását és

23 *ibid.* p. 9.

24 Lajta Andor levele az Országos Filmhivatalnak: 1948. október 29.; A miniszternek írt levele: 1951. február 27.; a Népszava Könyvkiadó vállalatnak írt levele: 1955. szeptember 17. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Kézirattár)

25 Budapest, II. ker. Pasaréti út 122.

26 Lajta Andor: *A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata*. 1953. október 1. p. 9. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Ké, 187/25)

27 Pártos József: *Az önálló filmarchívum kérdése*. 1954. október 25. p. 1. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Tárnok János-hagyaték, 24. doboz)

28 Pártos József: *Az önálló filmarchívum költségvetési javaslata 1955. évre*. 1954. november 19. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Tárnok János-hagyaték, 24. doboz)

29 Renner 1956-ban disszidált, Belgiumban dolgozott filmesként, ahol 1958-ban halt meg.

a filmarchívumi anyagokból készített „filmösszeállítások” jelentőségét is, mely a „falvakban, a termelőszövetkezetek gazdasági és politikai megszilárdításában, a vezető tszcs-káderek kiképzésében különösen fontos szerepet játszik [...], és igen hatásos a békeagitációban is.”³⁰

A dokumentumban és az ebből készült minisztériumi összefoglalóban megnevezett legfontosabb problémák: szűkös, csupán fél évre elegendő raktározási kapacitás; sok film elpusztult, mivel nem sikerült egy kézbe fogni az archív filmek ügyét; a HDF-ben tárolt anyagot senki sem felügyelte; a HDF szakmai segítség igénybevétele nélkül saját szakállára archivált; a Filmarchívum nem jutott hozzá a 1945 után készült filmekhez és dokumentációjukhoz; a Filmarchívum még nem tudott belépni a FIAF-ba;³¹ a filmek vetítésekre való összevissza kikölcsönzése miatt számos kópia tönkrement, vagy megcsonkítva érkezett vissza; a Filmarchívum képviselője nélkül selejtezték a filmeket a MOKÉP-nél és a HDF-nél is.

A legfontosabb javaslatok a problémák megoldására: „A Filmarchívumnak önálló intézménynak kell lennie olyan felügyeleti szervvel, mely biztosítani tudja minden területre kiterjedő működését és fejlődését. A Filmarchívum mint önálló intézmény a Magyar Filmtörténeti Intézet nevet kapja.” Továbbá: két-három fővel bővíteni kell a munkatársak számát; a Filmarchívumot illeti az ország területén bárhol tárolt és ezután fellelt régi (archív) bel- és külföldi filmek feletti rendelkezési jog; a Filmgyártó Vállalatok kötelesek minden játék- és dokumentum, rövid- és híradófilmből egy-egy kópiát a Filmarchívum rendelkezésére bocsájtani forgatókönyvekkel, leírással együtt; kétéves időtartamra filmzárlat – a Színház- és Filmművészeti Főiskola és a filmgyártó vállalatok kivéte-

lével minden intézmény a Filmarchívum felettes szervétől kell hogy engedélyt kérjen az archív filmek megtekintéséhez; be kell lépni a FIAF-ba; a pasaréti raktár mellett az értéktelenebb külföldi filmeket egy kőbányai raktárban fogják tárolni, illetve a pasaréti raktárakat fűtés-, hűtés- és nedvességszabályozó berendezéssel kell ellátni.³² Néhány számadat: „A Filmarchívum 1955. év végéig kb. ezerhét-száz híradót, majdnem ugyanannyi dokumentumfilmet – belföldi és külföldi filmet egyaránt – és közel hétszáz játékfilmet archivált, összesen tizenkétezer háromszáz dobozt két és félmillió méter hosszúságban tett hozzáférhetővé a filmgyártás, a tudományos kutatás, az iskolai és szemléltető oktatás céljaira.”³³

Lajta Andor, akit személyes ismeretség fűzött Georges Sadoulhoz, Henri Langlois-hoz, akinek kiterjedt szakmai kapcsolatrendszere, elismert szaktudása, fáradhatatlan film-történetész-újságírói tevékenysége miatt nemcsak a környező országokban,³⁴ de Európa-szerte is ismert volt a neve, kezdettől fogva szorgalmazta a FIAF-hoz való csatlakozást. Lajta kezdeményezésére első ízben 1955 szeptemberében vett részt a Filmarchívum a FIAF nemzetközi varsói kongresszusán, még megfigyelői státuszban – Lajtán kívül Tardos András, a HDF főosztályvezetője képviselte az intézményt. Az archívum 1956. szeptember 9-én lett a FIAF rendes tagja.³⁵

Tardos rosszindulatú útibeszámolója nyomán azonban Lajta nem mehetett többet FIAF-kongresszusra. „Lajta Andor beállítottságánál fogva szemben áll mindazzal, amit népi demokráciánk tett, szemben áll rendszerünkkel, és hön óhajtja vissza a régi, szép, békebeli osztrák-magyar monarchiás világot. Természetesen ez nála nem politikai tevékenységben jelentkezik...”³⁶ Ezt némiképp alátámasztja a

30 Pártos József: *Az önálló filmarchívum kérdése*. 1954. október 25. p.3., forrás: NFI Szakkönyvtár, Tárnok János-hagyaték, 24. doboz.

31 Fédération internationale des archives du film, vagyis a Filmarchívumok Nemzetközi Szövetsége.

32 Népművelési Minisztérium, Filmfőosztály: *A filmarchívum működése és további perspektívája*. [1954. november 19.] pp. 3-4.

33 Lajta Andor: *A magyar film története 1945–1955-ig*. VI. kötet., Budapest [1956?]. pp. 144–146.

34 „1949-ben Révai Dezső, a Hunnia Filmgyár igazgatója Prágába utazott egy bizottság élén a csehszlovák filmet tanulmányozására. Elvezették az ottani Filmarchívumba, Révai nagy elismeréssel nyilatkozott róla, és megjegyezte, hogy kár, hogy Magyarországon ennek nincs szakembere. »Was« – kiáltott fel dr. Brichta a csehszlovák intézmény igazgatója. – »Sie haben doch einen Lajta!«” Lajta Andor életrajzát halála után felesége, Braun Katalin írta le. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Lajta Andor személyi dosszié. Fénymásolat) (utolsó letöltés: 2023. 11. 04.)

35 <https://www.fiafnet.org/pages/History/FIAF-Institution-History.html?id=100010> (utolsó letöltés: 2023. 11. 04.)

36 Tardos András: Feljegyzés Lajta Andornak a FIAF varsói kongresszusán tanúsított megatartásáról. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Tárnok János-hagyaték, 24. doboz)

z a tréfás emlék is, hogy egy, a Lajta házaspár által szervezett nagyobb, illusztris társaság meghívása alkalmával Lajtáné annyira igyekezett megfelelni az új idők új elvárásainak, hogy a résztvevő funkcionáriusokat „Isten hozta a nagyságos elvtárs urakat!” felkiáltással köszöntötte.³⁷

Lajta Andor azonban 1956. február 15-én jelenleg ismeretlen okból felmondott a Filmarchívumban. Hogy ez szangvinikus lényének, megalkuvásra nem hajló maximalizmusának, egyéb, szakírói elfoglaltságának vagy külső tényezőknek a számlájára írható-e (pl. hogy az archívumnak több hónapig nem volt vágóasztala, mert át kellett adniuk a HDF-nek³⁸), jelenleg nem tudjuk. Lajtát viszont 1957-ben ismét az intézmény kötelékében találjuk.

1956. szeptember 23-án a magyar hangosfilmgyártás 25. évfordulója alkalmából kiállítás nyílt a Vörös Csillag filmszínházban, amit ünnepi műsor kísért. Az ünnepséget és a kiállítást az Országos Színháztörténeti Múzeum, a Magyar Filmarchívum, a Népművelési Minisztérium Filmfőigazgatósága és a Színház- és Filmművészeti Szövetség Tudományos Osztálya szervezte.³⁹ Néhány hónappal később a Filmfőigazgatóság kivételével ezeknek az intézményeknek az összeolvadásából jött létre a Színház- és Filmtudományi Intézet.

Színház- és Filmtudományi Intézet (1957. március – 1959. június 30.)

1957 január-februárjában létrejön a már említett Hont Ferenc vezetésével – aki nem igazgató, hanem elnök – a Színház- és Filmtudományi Intézet, amely hivatalosan

1957. március 1-jén alakul meg.⁴⁰ Február 8-án megnyílik Budapesten az Ady mozi helyén a Filmmúzeum: napi hat előadáson vetítik a *Meseautót* (Gaál Béla, 1934). A mozi állandó műsorfüzetét ötvenezer példányban tervezik kiadni.⁴¹

Az új intézmény az alábbi egységeket olvasztja egybe: a Színháztörténeti Múzeumot, a megszüntetett Színház- és Filmművészeti Szövetség Tudományos Osztályát, a Mafilm „archivraktárát”, a Filmmúzeumot és a Vorosilov út 97. alatti villát.⁴² Ez utóbbi korábban a Színművészeti Főiskola kollégiuma volt. Ezenkívül rövid ideig, 1957 szeptemberéig, a villaépület átépítése idején a Színház- és Filmtudományi Intézet központja a Kulturális Kapcsolatok Intézetének székházában található. ⁴³A raktárak Pasa- réten, Kőbányán és Zuglóban, a Bácskai utcában vannak.

Végre, oly sok hányattatás után révbe ért a filmarchívum ügye! – gondolhatnánk. A valóság azonban, mint oly gyakran, ennél jóval bonyolultabb. Ha csak az intézmény filmes részlegének nevét nézzük, zavarba ejtő sokszínűséggel találkozunk, hiszen a Filmtudományi Intézettel párhuzamosan megjelenik a Magyar Állami Filmarchívum (olykor Országos Filmarchívum) elnevezés is, amivel kezdetben a pasaréti filmarchívum részleget és raktárakat illetik, de később az intézmény fejleces papírján is ezzel a névvel találkozunk a Filmtudományi Intézet elnevezés helyett.

„Az új intézetnek mintegy 60 munkatársa lesz. Mégis: költségvetése nem nagyobb, hanem kisebb lesz, mint volt eddig a jóval kevesebb munkatársat foglalkoztató múzeumnak és archívumnak. Az önellátás pénzügyi forrásai: a nagy sikerű archívummozi és a most alakulóban levő filmklubhálózat bevétele.”⁴⁴ Döbbenetes, hogy állami támogatás hiányában a Tanács krt. 3. alatti mozi, a Film-

37 Idézet Timárné Aponyi Magdi (a Filmarchívum munkatársa 1963–2013 között) Lajta Andorra való visszaemlékezéséből. Személyes interjú, 2023. 10. 11.

38 A Filmarchívum 1956. évi munkaterve. (Forrás: HU-MNL-OL-XXVI-I-65, 1. doboz)

39 Meghívó a magyar hangosfilmgyártás 25. évfordulójára. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Kisnyomtatványtár)

40 Császár Miklósné (Gyöngyössi Sári): *A Filmintézet múltjáról másképpen*. Kézirat. Budapest, 2013. <http://mandarchiv.hu/dokumentum/2564/csaszarne.pdf> (utolsó letöltés: 2023. 11. 02.)

41 *Népszabadság*, 1957. február 14.

42 Molnár István: A filmraktártól a nemzeti filmgyűjteményig. *Jel-Kép* (1987) no. 1. p. 160.

43 Budapest, V. ker. Dorottya u. 8. Az intézmény fejleces papírján fent a közös név (címe: Budapest, V. ker. Dorottya utca 8.), lejjebb a Színháztudományi Intézet (címe: I. ker. Krisztina krt. 57.) és a Magyar Állami Filmarchívum (címe: XIV. ker. Vorosilov út 97.) neve szerepelt.

44 *Esti Hírlap*, 1957. február 24.

múzeum lett az új intézmény fenntartásának legfontosabb pillére, amit a Fővárosi Moziüzemi Vállalat (FŐMO) adott bérbe az Intézetnek. A FIAF-tagság feljogosította az archívumot, hogy az általa őrzött vagy csereként más archívumtól kapott kópiákat bevétele gyarapítására levéttíthesse úgynevezett zártkörű, később bérletes előadások keretében. Ez a bérletes, népszerű és nagy sikerű rendszer több mint három évtizedig biztosította az intézet pénzügyi stabilitását, sőt döntő részben az itt megtermelt profitból épült 1962-ben a Budakeszi úti nitrofilmraktár (mai nevén Logisztikai épület), majd pedig a Budakeszi úti archívumépület (1970–1977). 1957-ben a Filmmúzeum 1882 előadást tartott, és 916 217(!) fő látogatója volt.⁴⁵

A következő egy-két évben számos belső levelezés tárgya, hogy a Filmmúzeumban a jogdíjfizetésre fittyet hányva, abszolút jogszerűtlenül vetítenek filmeket, illetve hogy a mozinak a harmincas-negyvenes évek szakmáiban gyártott filmvígjátékaira épülő műsorpolitikája „nem egyeztethető össze kultúrpolitikánk egészével”.⁴⁶

1957 májusában megkezdte működését a *Filmművészeti körök* névvel illetett filmklubmozgalom is, amely a filmkultúra klubok általi terjesztését tűzte ki céljaul: körülbelül ötven filmművészeti körből álló filmklubhálózat létrehozását tervezték⁴⁷ egyetemeken, illetve nagyvállalatok (pl. Csepeli Vas- és Fémművek, Ikarus) és nagyobb vidéki városok kultúrotthonaiban. Egy 1960-as kimutatás szerint 1957-ben már ötezer fő a filmklubok taglétszáma, és a következő évben exponenciálisan növekszik: 20 327 főt számlál. A filmklubmozgalom filmes igényeinek kiszolgálása is az archívum feladata lesz, ami ugyan jelentős bevételeket, de egyre jelentősebb terhet jelent elsősorban a filmállományra és a munkatársakra nézve is. A munkatársak heti rendszerességgel járnak – külön díjazás nélkül – a filmművészeti körök előadásaira bevezetőt és filmnézés utáni vitát tartani, az idő múlásával pedig egyre sokasodnak a vetítésekről visszaérkező kópiákra vonatkozó feljegyzések, melyek szerint azok súlyosan összekarcolódtak, elszakadtak, megsérültek

a vetítés során. Ehhez kapcsolódik az is, hogy az intézmény már 1957-ben két kis füzetet jelentet meg, elsősorban a filmklubhálózatban való terjesztésre: Bíró Yvette: *Erich von Stroheim* és Szekeres Zsuzsa: *Klasszikus szovjet filmek* című füzetét ötezer, illetve ötezernyolcszáz példányban,⁴⁸ és ugyanezzel a céllal 1958 júliusában elindítja *A filmbarát – a filmművészeti körök tájékoztatója* című rövid életű lapot is.

Nem véletlenül került a Filmmúzeum az első helyre, ugyanis egyértelműen ez az intézmény zászlóshajója: a pénzügyi célok elérése dominálja az intézet tevékenységét. Lajta Andor néhány fájdalmasan panaszos levélben számol be Libik Andrásnak, Franciaországba disszidált ismerősének az újszerű Filmarchívumbéli történekekről: „Nos, azt kérdezed, hogy mi újság a filmarchívumban? Nehéz erre felelni. Amióta a forradalom után a Hunnia kiadta kezéből az Archívumot, és átadta Hontéknak, azóta nagyon megváltozott ott a helyzet. Tudod, és erre emlékszel, amiatt a Tardos miatt »vittem« el az Archívumot Honthoz, akinek azt mondtam, hogy a Színháztörténeti Múzeum és a (leendő) Filmtörténeti Múzeum és Filmarchívum összeillenek. Ehelyett mi történt? Az, hogy Hont felállított egy Színháztudományi és Filmtudományi Intézetet, amelynek személyzeti állománya kb. nyolcvan ember, és ide tartozik a Filmarchívum is, amely azonban elvesztette eddigi jelentőségét és rendeltetését, és egyszerű filmraktárrá süllyedt. Ez a filmraktár látja el az Intézet filmműsorát a volt Ady mozi számára, amelyet most Filmmúzeumnak neveznek. [...] Az archiválás nálunk már csak másodrendű ügy. Az 1956-os, 1957-es híradókat még csak nem is archiváltam, csak itt-ott jutok vágóasztalhoz, mert ez állandóan kell a filmműsorok céljaira.”

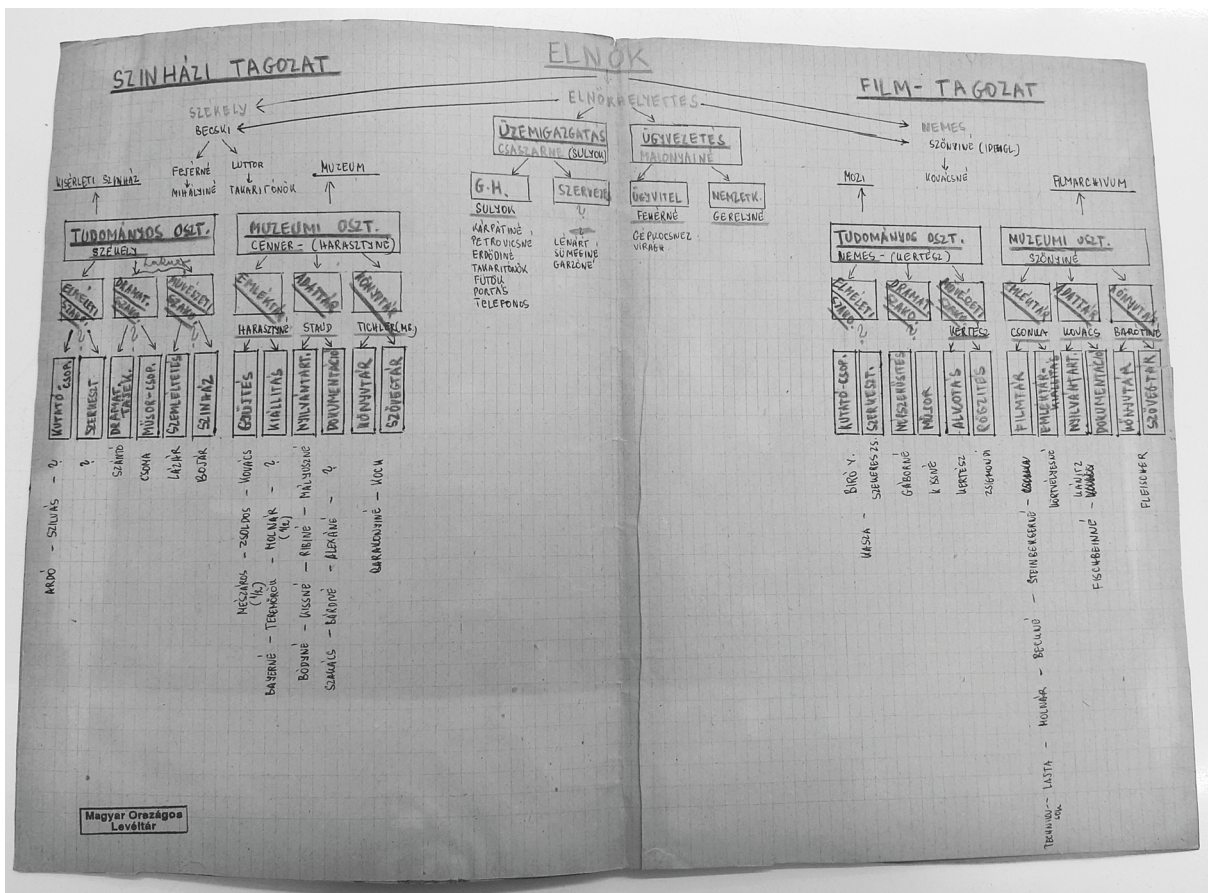
Vagy egy másik helyen: „Általában az egész olyan Patyomkin-ügy, mindenki mulat rajtuk, mert »sajtófogadások«, cikkek, hangulatos bevezetések álcázzák a komoly munkát. [...] a Filmarchívum tönkretétele és általában az állapotok súlyos lelki undort és fájdalmak okoznak nekem,

45 Draskovics Tiborné – Bíró Gyula: A Filmtudományi Intézet ismeretterjesztő tevékenysége. In: *Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957–1982*. p. 175.

46 Révész Miklós: *Feljegyzés a Színháztudományi és Filmtudományi Intézet munkájáról, helyzetéről* (Filmtudományi rész). 1959. május 15. p. 2. (Forrás: NFI Szakkönyvtár: Tárnok János-hagyaték, 24. doboz)

47 *Hétfői Hitek*, 1957. május 13.

48 Forrás: HU-MNL-OL-XXVI-I-23 Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1960–1977. 2. doboz.

A Színház- és Filmtudományi Intézet szervezeti ábrája 1957 októberében
(Lelőhely: MNL OL XXVI-I-65 Színház- és Filmtudományi Intézet 1. doboz.)

és ezért fizikailag sem érzem magam jól. Bánt sok minden, és nagyon szeretnék elmenni. Ahol megbecsülnek, ahol jobban hallgatnának rám, itt nincs értelme a becsületes munkaakarásnak.”⁴⁹

Lajta másik szívfájdalma, hogy az új munkatársak jelentős része „dilettáns”, Hont Ferenc klikkjéhez tartozik, vagy ejtőernyős, csupa olyan ember, aki nem hallgat rá és a tapasztalataira, és akiket alapjában véve nem érdekel eléggé a filmmegőrzés ügye, a szakszerű archiválás:

„[...] különben én is ki akaratom lépni és otthagyni az egész Frauenwirtschaftot, mert annyi a nő itt, hogy az kétségbeejtő: többek közt Somogyi Magda, Bíró Yvette, Gyöngyössi Sári,⁵⁰ meg a Hont környezetéből egy csomó nő... Valóságos kupleráj... [...] valószínűleg elkerülünk a Pasa-rétről is, mert a Hont és a Filmgyár között most irtózatot háború dúl, és az utóbbi mindent elkövet a Hont megbuktatására. Vajon ki lesz a győztes ebben a kommunista contra kommunista harcban?”⁵¹ Vagy egy

49 Lajta Andor levele Libik Andrásához. 1958. január 19. (Forrás: NFI Szakkönyvtár Ké, 439/1-2)

50 Császár Miklósné Gyöngyössi Sári 1957-től 1989-ig a Filmarchívum gazdasági igazgatója.

51 Lajta Andor levele Libik Andrásához. 1957. március 24. (Forrás: NFI Szakkönyvtár Ké 439/1-2) Lajta Libikhez írt levelei teljes terjedelmükben online is olvashatók. <https://nfi.hu/filmarchivum/kutatasoktatás/konyvtar/felfedezések/tudositások-a-filmszakmarol-a-levert-forradalom-utan-lajta-andor-ot-levele.html> (utolsó letöltés: 2023. 10. 31.)

másik helyütt: „Nálunk a film/sz/archívumban minden a régi. [Kertész] Pali igyekszik mindent rendbeszedni, nagyon szorgalmas, tehetséges ember, de hát a dilettantizmussal szemben ő is tehetetlen lesz...”⁵²

1957 novemberében a filmtörténészek világszövetségének párizsi (első) alakuló kongresszusán három magyar küldött vesz részt: Hont Ferenc, Bíró Yvette és Malonyai Dezsőné (Hont titkárságvezetője), akik utána átmennek Antibes-ba, a FIAF 13. kongresszusára. Lajta ezt is pikírt megjegyzéssel illeti: „Kérdelek, Andriskám, milyen filmtörténeti munkával lepte meg a világot Hont, Bíró Yvette és Malonyainé. Hát lehet ott Párizsban minden ellenőrzés nélkül így szerepelni és tündökölni?”⁵³

A Filmtagozat vezetője ekkor Nemes Károly (1930–2012),⁵⁴ aki egy három részzel (elméleti, dramaturgiai, művészeti) működő tudományos osztályt igazgat; emellett a gyűjteményi részleg újabb három részre tagolódik: emléktára, adattára, könyvtára. A gyűjteményi osztályt egy ideig pedig Szőnyi Ferencné vezeti, akit majd az első magyar filmográfia társszerzőjeként ismert Kovács Ferenc követ ezen a poszton, egészen 1962-ben bekövetkezett tragikus haláláig.

Egy különleges és furcsa részleget érdemes még megemlíteni, ami vélhetően 1958-tól áll fel a művészeti szakosztályon belül: Kertész Pál vezetésével, Zsigmondi Boris asszisztenssel Kísérleti Filmstúdió jön létre. „A kísérletezés nem a gyárak dolga, hanem a Tudományos Intézeté. A Stúdió feladata ma, amikor, mint minden területén az életnek, a dogmatizmus és revizionizmus ellen kell harcolnunk, alapvetően a következő: elősegíteni a mélyebb kommunista öntudatú és magasabb színvonalú filmművészet fejlődését. [...] Célja a filmszerűség eszközeinek kikísérletezése, értvén ezalatt a »filmlyra«, novella műfajainak gyakorlati megvalósítását, film és irodalom viszonyának elemzését (ezen belül: a

filmszerű dialógus megteremtését), az aszinkron hang hatáslehetőségeinek kutatását.”⁵⁵

A Kísérleti Filmstúdió terveiből természetesen semmi sem valósult meg. Kertész Pál pedig 1960-tól immár az Intézet Balázs Béla Munkaközösségét vezeti, mely Balázs Béla életművének, hagyatéka filmvonalhozású anyagainak feldolgozásával tervez foglalkozni. Ezek után jobban érthető Lajta túlzásokkal fűszerezett keserősége: kezdetben annyi ötlet, kezdeményezés, ideológia feszítette belülről az Intézetet, hogy éppen csak a magyar filmkincs archiválására, feldolgozására nem maradt elég idő, akarat, s feltételezhető, hogy kezdetben tényleg nem volt elegendő felhalmozott szaktudás sem. Már a legelső években számos feljegyzés tanuskodik arról, hogy a tudományos osztály munkatársai a számukra előírt csekély számú filmarchiválást sem végzik el, ami a kitűzött tervszámok elérését rendre megghiúsítja.

Az Intézet 1959-es munkatervében egyébként egy olyan kuriózum is szerepel, mint a Nemzetközi Filmtudományi Intézet⁵⁶ égisze alatt létrehozandó filmmuzeológia tankönyv szerkesztése és kiadása – négy nyelven. Határideje: 1959. augusztus 31. Felelős: nincs megnevezve. Talán ezért nem realizálódott végül ez az egyébként nagyszerű és előremutató, de az akkori archivumi viszonyok közt érthetetlenül merész ötlet.

Bogács Antalt, a Filmfőigazgatóság munkatársát 1958 végén helyszíni tájékozódásra és szemlére küldik az Intézetbe, ő az alábbi égető problémákat tapasztalja: a Film-múzeum és a Filmművészeti körök tevékenysége kultúrpolitikailag káros a „kispolgári izlés és igény szolgál kielégítése miatt”; a munkatársi állomány túlméretezett, mivel máshol el nem helyezhető emberek „lerakódóhelyévé vált”; túl sok a tudományos munkatárs, munkájuk azonban kevés, és gyakorta nem elég színvonalas; szervezet-

52 Lajta Andor levele Libik Andrásához. 1957. április 24. (Forrás: NFI Szakkönyvtár Ké, 439/1-2)

53 Lajta Andor levele Libik Andrásához. 1958. február 14. (Forrás: NFI Szakkönyvtár Ké, 439/1-2)

54 Nemes Károly a Lomonoszov Egyetem esztétika szaka után a Színház- és Filmművészeti Főiskola marxista tanszékén fél évig tanársegéd, majd áthelyezéssel, huszonhét évesen lesz a Filmtagozat vezetője. (Forrás: HU-MNL-OL-XXVI-1-65 Színház- és Filmtudományi Intézet, 2. doboz)

55 Kőhádi Zsolt: *Film, tudomány, intézet: egy magyarországi folyamat (1908–1989)*. Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum, 2006. pp. 8-9. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Ké, 419/7)

56 A szervezet és a kezdeményezés mibenléte további kutatást igényel. Ugyanebből az időszakból az 1959. januári egyik híradóriport bemondószövegében ezt halljuk: „Megtisztelő megbízást kapott a Magyar Színház- és Filmtudományi Intézet. Budapesten lesz a Nemzetközi Filmtudományi Intézet szerkesztősége, amelynek vezetője Hont Ferenc.” (Magyar Filmhíradó, 1959. január)

lenség, a munkamorál alacsony foka, a munkaidő be nem tartása, egymást keresztező feladatok kiadása, a munka számonkérésének elmulasztása, légüres tervek elkészítése, a szervezet áttekinthetlensége, a hatáskörök egymást keresztezése, túl sok vezető funkció; kettősség a gazdasági vezetést illető munkakörökben – ez pedig véleménye szerint mind „a felső vezetés irányítási gyengeségéből fakad”. Ahogy kifejti: „Hont elvtárs – amellett, hogy az ő érdeme az Intézet létrehozása – jelentős, nemzetközi viszonylatban is elismert szakértője a színháztudomány-nak, elméleti felkészültsége alapján nagy értéke az intézetnek is a tudományos munka terén, de szervezőképességének teljes hiánya, a rapszódikus, inkább ötletre épülő vezetési stílusa eliminálja, hogy eredményes munkát tudjon végezni az Intézet vezetésében. [...] sem az intézet vezetői, sem munkatársai nem ismerik az élő magyar filmművészet problémáit; [...] Mind szervezeti, mind egyéb okok miatt legcélravezetőbbnek az Intézet kettéválasztása látszik (Színháztudományi Intézet, ill. külön Filmtudományi Intézet).”⁵⁷

Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum (1959. július 1. –)

Ez a szétválás 1959. június 30-án meg is történt. A Színháztudományi Intézet Hont Ferenc vezetésével működött tovább, az önálló Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum (FITU) pedig a Művelődésügyi Minisztérium Filmfőigazgatóságának a közvetlen irányítása alá került. Igazgatója, Berkesi András (1919–1997) író korábban Hont Ferenc alatt a filmrészlegért felelős elnökhelyettes lett, akit vélhetően Hont gyengekezűsége miatt helyeztek oda, és aki korábban a Katonapolitikai Osztály és az ÁVH egykori tisztje volt. Berkesi András politikai múltjához egy érdekes és szokatlan FIAF-közjáték is köthető.

Hont Ferenc 1956–1958 között volt a FIAF igazgatótanácsának (Executive Committee) magyar tagja. 1959-ben Stockholmban Henri Langlois, szintén igazgatótanácsi tag, Berkesi „... egyik alkalmi távollétében fölszólalt: Berkesit nem lehet Hont helyett az igazgatótanácsba választani, mivel ő [Langlois] bizalmas értesítést kapott Budapestről, hogy Berkesi András az ÁVH titkos megbízottja, a Kádár-kormány embere, és Hontot azért váltották le, hogy az ÁVH beépülhessen a FIAF-ba. Nem engedhetjük meg, hogy a FIAF-on belül titkos politikai megbízottak legyenek.”⁵⁸ Ennek ellenére 1961-től Berkesi is a FIAF igazgatótanácsának tagja lett, sőt 1961-ben, épp az ő igazgatósága alatt rendezték meg Budapesten az első és 2022-ig egyetlen magyarországi FIAF-kongresszust. Igaz, a Szovjetunió váratlan visszakozása miatt nyerte el hirtelen Budapest a rendezés jogát, s lett a kongresszus az azzal egybekötött George Méliès centenáriumi emlékünnepe helyszíne.⁵⁹

Az új intézménnyel kapcsolatos egyik legfontosabb fegyvertény az, hogy 1959 novemberében megszületett a filmes kötelezpéldány-rendelet őse: a Filmfőigazgatóság 69219/1959. számú utasítása⁶⁰ a filmnegatívok megóvásáról és az Intézet számára történő átadásáról rendelkezett. „Az új magyar nagy-, kisjáték-, rajz-, bábfilmek egy-egy pozitív normál kópiája hat héten belül díjmentesen került az Intézet állományába a gyártóvállalatoktól. A forgalmazó – a MOKÉP – kötelessé vált az új magyar nagyjátékfilmek »legjobb állapotban maradt« normál dubpozitívjának a bemutatástól számított két éven belüli díjmentes átadására. Ugyanúgy a forgalmazásból már kivont hirdatófelvételek esetében is. Valamennyi új magyar dokumentum-, népszerű-tudományos, riport- és oktatófilm egy »legjobb állapotban maradt« pozitív normál kópiájának is ez lett a sorsa; a MOKÉP mellett a Budapest Filmstúdió volt még érintett, ez utóbbinak hathetes határidőt szabtak. Az itthon föllelhető külföldi nagyjátékfilmek hasonló

57 Bogács Antal: Feljegyzés Tárnok elvtárs részére, 1958. december 30., pp. 1–6.; Bogács Antal: Feljegyzés a Színháztudományi és Filmtudományi Intézet munkájáról, helyzetéről. 1959. február 14., pp. 1–7. (Forrás: NFI Szakkönyvtár: Tárnok János-hagyaték, 24. doboz)

58 Kóháti Zsolt: *Film, tudomány, intézet: egy magyarországi folyamat (1908–1989)*. Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum, 2006. pp. 19. (Forrás: NFI Szakkönyvtár, Ké, 419/7)

59 Érdemes megjegyezni, hogy 1960-ban Langlois nézeteltérései nyomán a Cinémathèque française kilépett a FIAF-ból, de azt is, hogy 1948-tól 1985-ig a FIAF-nak folyamatosan csak kelet-európai elnökei voltak.

60 A Filmfőigazgatóság iktatókönyve szerint a körlevelet/utasítást 1957. november 27-én iktatták. Pontos dátuma eddig ismeretlen volt. Köszönet Keresztes Csaba főlevéltáros (MNL OL) segítségéért.

minőségű és jellegű kópiáját a licenc lejárt utáni hat héten belül kellett a MOKÉP-nak átadnia az intézet számára, amennyiben a Hungarofilm külkereskedelmi vállalat az archiválás jogát megszerezte.”⁶¹

S bár ez a rendelkezés hatalmas, előremutató lehetőséget adott az archívum gyűjteményének gyarapítására, az új intézmény gyűjteményezési politikájáról, lehetőségeiről sokat elmond, hogy a harmincas-negyvenes évek magyar filmjeihez készült fotók körülbelül ezer darabból álló üvegnegatív-gyűjteménye a Filmtudományi Intézet megfelelő tárolási kapacitásának hiányosságai miatt a Színház- és Filmtudományi Intézet gyűjteményében maradt, ahonnan sem a szétválást követő állítólag hosszas levelezés után, sem később nem sikerült visszaszerezni.⁶²

Lajta Andor alig egy évvel a Filmarchívum megalapítása után, 1958 májusában nyugdíjba vonult, és 1962-ben bekövetkezett haláláig rendíthetetlenül és rengeteget írt: részben ekkor készül hatkötetes, máig kiadatlan nagy filmtörténeti kézírata. Gazdag könyv- és folyóirat-hagyatéka már halála évében a Filmarchívumba kerül, de érthetetlen módon „A tánc című film kézírata, továbbá Korda Sándorral, Balázs Bélával, Kertész Mihállyal, Bolváry Gézával, Mattyasovszky Ilonával, Bánky Vilmával, Chaplinnal, Marlene Dietrichhel és más filmnagyságokkal folytatott levelezése”⁶³ az *Esti Hírlap* cikke szerint az Országos Széchényi Könyvtár letétjébe került, ahol a mai napig nem tudnak róla, sorsa ismeretlen.

A Filmarchívum története az 1959 óta eltelt hatvannégy évben, mindmáig ugyanilyen fordulatossá vált. Nehéz és küzdelmes, illetve könnyebb, de szintén küzdelmes korszakok követték egymást. S bár ez idő alatt megjelentek az archívum történetét taglaló, olykor igen forráshiányos munkák – kivételt képez ez alól Kőháti Zsolt levéltári kutatásokon alapuló kézírata –, számtalan izgalmas kérdés megválaszolatlan maradt. Nem tudjuk például, hogy az intézmény különböző igazgatói alatt mi állt a tudományos kutatás és az archívumi munka fókuszában, hogyan

alakult az intézmény szervezeti összetétele, és hogy bizonyos gyűjtemények miért maradtak meglepően szerény méretűek. Ahogyan azt is fontos lenne vizsgálni, hogy az állandó raktárhiány miatt mikor éppen mit tartottak megőrzésre érdemtelennek, vagy hogyan változott az intézmény FIAF-ban betöltött súlya, szerepe, és hogy az archívatori munka és adatbázis-építés mikor, milyen hangsúlyt élvezett az intézmény feladatai között, valamint hogy miért csak 1992-ben, fennállása harmincötödik évében lett az archívum közgyűjtemény. Számtalan további, feltáratlan téma rejlik tehát még a Filmarchívum múltjában, melynek a jövőben érdemes lenne több figyelmet szentelni – azért, hogy jobban értsük a Filmarchívum jelenét is.

Evin Hussein

Starting from Lajta

The vicissitudes of the foundation of the Hungarian Film Archive from the beginning to the independent institution, until 1959

Evin Hussein's article deals with issues of archival history, which are sorely lacking in Hungarian literature, and examines the circumstances of the creation of the Hungarian National Film Archive in the fifties. By using vast source materials, the study reveals the adventurous and conflict-rich history of the establishment of the institution, presents the defining figures of the era (Andor Lajta, Ferenc Hont, Károly Nemes) and their plans. As being written not at the end of a long research, but at the beginning of it, therefore, avoiding the appearance of striving for completeness, it only sheds light on a few important nodes. Its goal is to arouse interest, as there are countless other unexplored topics in the Film Archive's past, which should be given more attention in the future – in order to better understand the Film Archive's present.

61 Kőháti Zsolt: *Film, tudomány, intézet: egy magyarországi folyamat (1908–1989)*. pp. 17–18.

62 Timárné Aponyi Magdival készített személyes interjú nyomán (2023. 10. 11.). Megegyeztetten Sipőcz Mariann, az OSZMI korábbi fotótárosa.

63 Az első magyar film kézírata. *Esti Hírlap*, 1962. június.18. p. 2.

METROPOLIS

FILMELMÉLETI ÉS FILMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Felhívás cikkekre

A Metropolis filmelméleti és filmtudományi folyóirat következő számainak témái:

- **MAGYAR TÖRTÉNELMI ÉS KALANDFILM**
- **KORTÁRS SOROZATOK ÉS STREAMING**
- **FILM, KURÁTORSÁG, PROGRAMTERVEZÉS**

Felhívásunkra olyan, a Metropolisban megjelentetésre alkalmas, 35–40 000 karakter terjedelmű, tudományos igényű cikkek tervét várjuk, amelyek a fenti témák valamelyikét vizsgálják.

A jelentkezőktől a tervezett cikk 1500–2000 karakter terjedelmű absztraktját, a szerző rövid szakmai bemutatkozását (max. 1000 karakter) a metropolis@metropolis.org.hu e-mail címen várjuk 2024. január 30-ig.

A közlésre elfogadott tervek alapján a cikkek leadásának várható határideje 2024. március 30. lesz.

Kérjük, hogy juttassa el ezt a felhívást olyan kutatóknak, diákoknak, PhD-hallgatóknak, akiket érdekelhet a téma!

A Metropolis szerkesztői
www.metropolis.org.hu